ҚАЗАҚСТАН ЖУМҺУРИЙИТИ

БИЛИМ ВӘ ПӘН МИНИСТРЛИГИ

МИЛЛИЙ ТЕСТ МӘРКИЗИ

ЭССЕ ЙЕЗИШ БОЙИЧӘ МЕТОДИКИЛИҚ ТӘВСИЙӘЛӘР
(Уйғур тили вә әдәбияти)

ЙӘКҮНЛӘШ АТТЕСТАЦИЯГӘ ТӘЙЯРЛИНИШҚА БЕҒИШЛАНҒАН ОҚУШ-МЕТОДИКИЛИҚ ҚУРАЛИ

Киришмә

Қазақстан Жумһурийити Билим вә пән министрлигиниң 2016 – жилниң 16-ноябрьда чиққан №660-буйруғиға бенаән 2016-2017-оқуш жилида умумий оттура билим беридиған мәктәпләрниң 11-синип оқуғучилирини йәкүнлүк аттестациялашқа өзгиришләр киргүзүлди. 11-синип оқуғучилири үчүн уйғур тили вә әдәбияти пәнлиридин эссе йезиш жүкләнди. Эссе йезиш муәллимләр билән оқуғучилар үчүн йеңи формат болғанлиқтин, Миллий тест мәркизи тәрипидин қошумчә методикилиқ қолланма тәйярланди. Методикилиқ қолланмида эссе термини, түрлири, түзүлүши, йезилиши, алаһидилиги, тәләплири вә униң иншадин айримчилиғи һәққидә чүшиник берилиду. Шундақла, эссе мавзулири, уни баһалаш критерийлири вә эссе йезиш үлгиси тәвсийә қилиниду. Методикилиқ қолланма умумий билим беридиған мәктәп муәллимлиригә, оқуғучилириға беғишланған.

Эссе билән иншаниң айримчилиғи

	Эссе	**Инша**
Ениқлимиси	Эссе дегинимиз *(фр. тил. essai – тәжрибә, лат. тил. exagium – қуруш)* - пәлсәпәвий, әдәбий, тарихий, публицистикилиқ, ижтимаий, сәясий вә башқа саһалардики илмий әмәс, муәллипниң шәхсий көз қаришини билдүридиған прозилиқ мәтин.	Инша- оқуғучиниң әдәбият бойичә алған билимини өз ойи билән, шәхсий көз қариши арқилиқ әркин һалда бағлаштуруп язидиған ижадий әмгиги. Оқуғучидин бәдиий иншани өзиниң шәхсий ой-пикри, көз қариши билән кәң вә чоңқур тәһлил қилип, бәдиий тилда бағлинишлиқ изһар қилип бериши тәләп қилиниду.
	Эссе – әркин композициялик түзүлүшкә асасланған яки бәдиий-публицистикилиқ жанрниң бир түри.	Инша-бәлгүлүк бир мавзуға беғишланған, ениқ бир түзүлүшни тәләп қилидиған, пәқәт пән бойичә билимгә йөнәлгән ижадий иш.
	Эссе тәһлил вә дәлилләргә асаслиниду.	Иншаниң формиси униң түригә бағлинишлиқ: бәдиий мәтинни тәһлил қилиш, тәсвирләш, изаһлаш, молжалаш түридә йезилиду.
	Эссениң мәхсити – оқурмәнгә ой селиш, мулаһизә қилғузуш	Иншаниң мәхсити – язма нутқини риважландуруш

Эссе йезиш оқуғучиларға ойини ениқ вә саватлиқ шәкилләшкә, әхбаратни өзләштүрүшкә, асасий чүшәнчиләрни пайдилинишқа, бағлинишниң сәвәп-нәтижилирини ениқлашқа, өз тәжрибисини керәклик мисаллар билән тәсвирләшкә, өзиниң хуласисини чиқиришқа мүмкинчилик бериду.

<u>Эссе түзүлүши униңға қоюлидиған төвәнки тәләпләр билән ениқлиниду:</u>

1. Киришмә – берилгән мавзуни асаслаш, у мәнтиқий вә стилистикилиқ бағлинишқан компонентлардин туриду. Бу басқучта өзи тәтқиқ қиливатқан мавзуға соални дурус қоюши керәк. «Киришмә қисмида берилгән мавзуға ениқлима бериш керәкму?», «Мән таллиған мавзу немә үчүн муһим?», «Мән қандақ чүшәнчиләрни пайдилинишим мүкин?», «Мән мавзуни кичик мавзучиларға бөләләйمәнму?» в.б. соалларға жавап издигән дурус.
2. Асасий бөлүм. Мавзуниң нәзәрийәвий асаси билән соалниң мәзмунини йезиш. Бу йәрдә эссениң асасий мәзмуни йезилиду, шуниң үчүн асасий бөлүмни кичик мавзучиларға бөлүшкә болиду. Мавзучиларни аргументлиқ түрдә йәкүнләш асасий соалға жавап беришкә ярдәмлишиду. Берилгән мавзудики аргументлар билән тәһлилләр, позицияләрни көрситиш арқилиқ асасий бөлүмни толуқ йезишқа мүмкинчилик яритиду. (тезислар «яқлаймән» яки «мән қарши» дегән аргументлар билән асаслиниши һажәт. Аргументлар-бу дәлилләр, жәмийәтлик һадисиләр, вақиәләр, тирикчиликтики тәжрибиләр, илмий дәлилләр, алимларниң пикирлиригә тайинишлар (тор бетини көрситишкә болиду) в.б. Һәр бир тезисқа кам дегәндә икки аргумент кәлтүрүш керәк).
3. Хуласә – умумий вә аргументлиқ, қоллиниш даириси көрситилгән в.б. түрдә болуши мүмкин.Эссениң хуласисидә асасий қисимда ейтилған соалниң мәнасини йәкүнләйду вә мәзмунининиң муһимлиғини ачиду. Хуласидә қоллинилидиған усуллар: тәкрарлаш, иллюстрация, цитата, тәсирлик йәкүнләш ибарилири.

ЭССЕ ТҮРЛИРИ

- **Тәсвирләш эссеси**

Бу эссениң мәхсити- адәмниң, йәрниң, нәрсиниң көрүнүшини тәсвирләш болуп һесаплиниду. Детальлар арқилиқ тәсвирләнгән нәрсини оқурмәнниң көз алдиға кәлтүриду.

- **Хәвәрләш эссеси**

Субъективлиқ көз қараш билән вақиәни тәсвирләш вә биринчи шәхстә, өткән вә һазирқи шәхстә йезилидиған эссе түри хәвәрләш эссе дәп атилиду. Хроникилиқ рәтликтә йезилмисиму, адәмниң тәжрибиси билән ойиға тайиниду. Сөзлигүчиниң ойини вә

субъективлиқниң умумий бәлгүлирини тәсвирләш-бу эссе түриниң баш мәхсити.

- **Селиштурмилиқ яки парадокслиқ эссе**

Селиштурмилиқ яки парадокслиқ эссениң мәхсити- икки яки униңдинму көп мәсилиләрниң қариму-қатнишини тарқитип йезиштин ибарәт. Умумий, баш мәхсәт-йеник айримчилиқлар билән охшашлиқларни тепиш йәткүлүксиз екәнлигини көрситиштур. Бирдин көзгә чүшмисиму, уларниң арисидики муһим айримчилиқлар билән мунасивәтләрни чоңқур тәһлил қилиш нәтижиси көрситиду.

- **Дәлилләш эссеси**

Дәлилләш эссесиниң мәхсити – ейтилған ой билән оқурмәнни ишәндүрүш, көндүрүш. Оқурмәнниң диққитигә жиддий дәлилләрни кәлтүрүш арқилиқ йезилиду.

- **Аргументлиқ эссе**

Аргументлиқ эссе көпинчә қариму-қаршилиқ туғдуридиған мавзуларға йезилиду. Аргументлар қоллайдиған сәвәпләр билән биллә берилиши керәк. Қарши ой-пикирни көрситиш яки уларни йоққа чиқириш –бу эссе йезишниң умумий тәливи.

- **Әдәбий эссе**

Әдәбий эссе башқа эссе түрлиригә охшимайду. Биринчидин, у әдәбий әсәрләргә асасланған. Иккинчидин, муәллипниң ейтқуси кәлгән идеялирини тәхминләп чүшинишкә асасланған, йәни чүшәндүрүшни һажәт қилидиған пикир муназириси яки тепишмақни йешишни тәләп қилиду. Униң үчүн тәжрибә керәк. Таллап алған әсәргә башқа көз билән қарисиңиз, алаһидә қоллинилған әдәбий жанрларға, күтмигән сюжетлар билән вақиәләргә, тил алаһидиликлиригә бай болиду.

Муәллимләрниң эссе йезишта әскә алидиған мәсилиләр:

Мавзуни таллаш

Эссе мавзусини таллашта уни әсәр мавзуси билән алмаштурушқа болмайду. Эссе мавзуси оқуғучиниң ойини қозғайдиған мурәккәп мәсилиләрни көтириши керәк.

Инша мавзуси	**Эссе мавзуси**
З.Сәмәдийниң «Майимхан» романидики Майимханниң обризи	Сизниң оюңизчә, Майимханниң қәһриманлиғини заманивий қизлар тәкрарлиши мүмкинму? (З.**Сәмәдийниң** «Майимхан» романи бойичә)

Тәхминән жавапларни тәйярлаш

Муәллим эссе мавзусини бериштин илгири тәхминән жавапларни тәйярлашқа миннәтлик. Мәсилән, «Сизниң оюңизчә, Майимханниң қәһриманлиғини заманивий қизлар тәкрарлиши мүмкинму? (З.**Сәмәдийниң** «Майимхан» романи бойичә)» мавзусиға эссе йезишта төвәндикичә тәхмин жавапларни тәйярлашқа болиду:

1. Заманивий яшларниң бойида вәтәнпәрвәрлик, милләтпәрвәрлик хисләтләр азлиқ қилиду.
2. Һәр қандақ шараитта қизлиримиз Майимхандәк батурлуққа, қәһриманлиққа тәйяр әмәс.
3. Қизларниң тәрбийисидә миллитигә хас сипайилиқ билән биллә жасурлуқни, ирадиликни тәрбийиләш лазим.

Мәктәп оқуғучилири үчүн оттура мәктәпни түгитиш емтиһанида
йезилидиған ЭССЕ

Мәктәп оқуғучилирини йәкүнләш аттестациядин өткүзүш емтиһанида оқуғучиларниң ана тили ва әдәбияти пәнидин язма ишлири академиялик эссе түри бойичә өткүзилиду. Академиялик эссе узақ вә қисқа муддәтләрни өз ичигә алиду.

Кәңәйтилгән эссе түрлири узақ муддәтлик академиялик эссе таркивигә кириду. Оқуғучилар өз қизиқиши бойича таллап алған мавзу асасида издиниду. Бу издиниш дәври 1-1.5 жилни өз ичига елиши мүмкин.

Қисқа муддәтлик академиялик эссе оқуғучиниң оқуған, тәһлил қилған, өзләштүргән билимлирини баһалаш мәхситидә қоллинилиду. Қисқа муддәтлик академиялик эссе емтиһан үчүн молжаланған болуп, у қандақла болмисун бир пән бойичә: ижтимаий-гуманитар, тәбиий-математик, тил вә әдәбият пәнлири бойичә йезилиши мүмкин.

Ана тили вә әдәбияти пәнлириниң йәкүнлүк аттестацияләш емтиһанида оқуғучи әдәбий эссе язиду.

Әдәбий эссе –эссе түрлири ичидики әң қийини һесаплиниду. У йезилиш мәхсити бойичә мундақ түрләргә бөлүниду:

-бәдиий тәһлил

-бәдиий-мулаһизә

-бәдиий-синтез

-бәдиий-дәлилий

-әдәбий-ижадий

Әдәбий эссениң һәр бир түри өзигә хас йезиш услубиға егә.

Тәһлил тәрзидики эсседа мавзу жәһәттин тәһлилгә асасий әһмийәт беришни тәләп қилиду.

Мулаһизә тәрзидики эсседа оқуғучи муәллипниң у яки бумәсилә үстидә чиқарған йәкүнигә, вақиә тәпсилати һәққидә тутқан позициясигә өз мунасивитини билдүрүп язиду.

Синтез тәрзидики эсседа мәлум бир мәсилиниң бир нәччә хил йешимини ой-пикридин өткүзүш, шулар арқилиқ йәкүн чиқириши вә өз хуласисини чиқириши билән характерлиниду.

Аргументлиқ эсседа оқуғучи баштинла өз шәхсий көз қаришини билдүриду, уни фактлар орқали далиллайди.

Әдәбий-ижадий эссени оқуғучи әсәр бойичә алған тәсиралиридин елип язиду. Бу йәрдә оқуғучи мәлум қәһриман, униң иш-һәрикәтлиридики сәлбий яки ижабий тәрәпләр һәққидә пикир қилиши мүмкин.

Эссени баһалаш (Әдәбият бойичә)

Критерийлар	Дискрипторлар	Пай
Оқуғучиниң мавзуни чүшиниши ва тезисниң мавзуға мувапиқлиғи 3 пай	-мавзуни яхши чүшәнгән һалда уни толуқ йорутуп бәргән. - тезис (асасий ғайә) мавзуға мувапиқ талланған -тезисқа хас шәхсий пикир-мулаһизини кәлтүрүшни билгән	3
	-мавзу қисмән йорутулған - тезис (асасий ғайә) тоғра талланған -тезисқа хас шәхсий пикир-мулаһизини кәлтүрүштә камчилиқлар бар	2
	-мавзу ениқ йорутулмиған - тезис (асасий ғайә) тоғра талланмиған -тезисқа хас шәхсий пикир-мулаһизә берилмигән.	1
	-оқуғучи эссе мавзусини чүшәнмигән	0
Эссениң түзүлүши вә мәнтиқий изчиллиқ 2пай	-эссе қисимларға тоғра бөлүнгән -абзацқа тоғра ажритилған -пикир баянида мәнтиқий изчиллиқ сақланған	2
	-эссени қисимлири арисидики мувапиқлиқ өзгәргән -абзацқа тоғра ажритилмиған	1

	- пикир баянида тәкрарлиниш орун алған	
	-эссе қисимлири арисида бағлиниш йоқ	0
Факт ва дәлилләрниң мавзуға мувапиқлиғи вә қоллинилиши 3 пай	-оқуғучи икки вә униңдин артуқ дәлил кәлтүргән - факт ва дәлилләр мавзуға мувапиқ - өз орнида қолланған	3
	-оқуғучи пәқәт икки дәлил кәлтүргән - факт ва дәлилләр мавзудин чәтләнгән - өз орнида қолланмиған	2
	- оқуғучи пәқәт бирла дәлил кәлтүргән - факт ва дәлилләр мавзуға мувапиқ әмәс - өз орнида қолланмиған	1
	-оқуғучи мавзу әтрапида һеч қандақ дәлил кәлтүрмигән	0
Сөз мәдәнийити 2 пай	-эссе әдәбий нормиға мувапиқ йезилған -кириш сөз вә бирикмиләрни өз орнида қоллаған -тилниң тазилиғи сақланған -тәсвирий васитилирини орунлуқ пайдиланған	2
	-эсседа әдәбий норма мәлум дәрижидә сақланған -кириш сөз вә бирикмиләрни қоллиништа хатаға йол қоюлған -тилниң тазилиғи айрим орунларда бузулған - тәсвирий васитиләрдин аз пайдиланған	1
	-эссе йезишта әдәбий норма сақланмиған -кириш сөз ва бирикмиләрни қолланмиған - тәсвирий васитиләрни қолланмиған	0

Пайни баһаға алмаштуруш жәдвили

Пай	Баһа
9-10пай	“5”
7-8 пай	“4”
5-6 пай	“3”
0-3 пай	“2”

Эссени баһалаш (Уйғур тили бойичә)

Критерийлар	Дискрипторлар	Пай
Услуп ва мавзуниң мувапиқлиғи 2 пай	-эссениң йезилиш услуби мавзуға мувапиқ	2
	-эссениң йезилиш услуби мавзудин қисмән чәтләнгән	1
	-эссениң йезилиш услуби мавзуға мувапиқ әмәс	0
Язма нутуқниң ениқлиғи вә терминларниң қоллинилиши 2 пай	-мавзуни баянлашта вә терминларни қоллиништа хаталиқларға йол қоюлмиған -иш давамида һеч қандақ жумлә хаталири учримайду	2
	-мавзуни баянлашта вә терминларни қоллиништа 1 хатаға йол қоюлған -иш давамида бир жумлә хатасига йўл қўйилган	1
	-мавзуни баянлашта вә терминларни қоллиништа 2 ва униңдин артуқ хатаға йол қоюлған -иш давамида икки ва униңдин артуқ жүмлә хатасиға йол қоюлған	0
Имла хаталири 3 пай	Имла хаталири йоқ яки бирла хатаси болса	3
	2-3 хата әвәтилсә	2
	4-5 хатаси болса	1
	5 дин артуқ хатаси болса	0
Тиниш бәлгүлири 3 пай	Тиниш бәлгүлириниң қоюлушида хата йоқ яки бир хата болса	3
	Тиниш бәлгүлири бойичә 2-3 хата әвәтилгән	2
	4-5 хатаси болса	1
	5 тин артуқ хатаси болса	0

Пайни баһаға алмаштуруш жәдвили

Пай	Баһа
9-10 пай	“5”
7-8 пай	“4”
5-6 пай	“3”
0-3 пай	“2”

Емтиһан ишиниң характеристикиси

Язмичә емтиһан иши-эссе	180 минут
Оқуғучилар берилгән бәш мавзуниң ичидин бирини таллап алиду.У тапшурмилар 20 пай билән баһалиниду.Оқуғучилар өзлири таллиған мавзу бойичә 200-250 сөздин туридиған эссе язиду.Емтиһан иши оқуғучиларниң таллиған мавзулириға мувапиқ изчил вә ениқ дәлилләр вә испатлар һәм қариму- қарши , тәнқидий пикир кәлтүрүш яки әдәбий билимлирини пайдилинип эссе йезиш қабилийәтлирини баһалайду. Оқуғучилар ишниң қара нусхисини(черновик)пайдиланса болиду. Уни язма иш билән биллә өткүзиду,бирақ тәкшүрүлмәйду.	

Биринчи баһа – мәзмуни билән тил чевәрлигигә (тил васитилирини пайдилиниши) қоюлса, иккинчи баһа – саватлиқлиғиға, йәни имла, тиниш бәлгүси вә тил нормилириниң сақлинишиға қоюлиду.Баһа дәптәрниң сол четигә қоюлиду.

Әскәртиш: баһалаш вақтида хаталарниң тәкрарлиниши билән охшашлиғиға диққәт қилиниду. Әгәр хата бир сөзниң тәркивидә яки томур сөзниң тәркивидә учрашса, у бир хатаға һесаплиниду. Бир типлиқ бирхил хаталар дегинимиз –сөзниң йезилишиниң грамматикилиқ, фонетикилиқ алаһидилигигә бағлиқ бир қаидигә асаслиниши. Дәсләпки охшаш 3 хата -1 хатаға санилидудә, кейинки шундақ хаталарниң һәр бири алайтән хата болуп санилиду. Диктант мәтинидә 5тин артуқ түзитиш болса, баһаси 1 баллға кемийиду. 3 вә униңдин артуқ түзитишләр учрашса, әла баһа қоюлмайду.

Эссениң түзүлүши

Киришмә

Эссениң 20 % ини тәшкил қилидиған һәжимдә болиду.Берилгән мавзудики тирәк сөз тепилиду вә униң мәнаси айдиңлаштурилиду. Икки кичик абзацта 2-3 гәптин ибарәт (*Мениң пикримчә..., мән шундақ ойлаймәнки...* кәби кириш сөз ва бирикмиләрнипайдилинип) пикир арқилиқ мәзкүр мавзуниң немә үчүн актуал һесаплиниши, муһим екәнлиги, немә үчүн мошу шу мавзуни таллап алғини һәққидә изаһ берилиду. Мавзудин келип чиққан һалда пикирни испатлаш ва

Асасий бөлүм

(Мән бу вақиәгә өз муасивитимниейтқум келиду ... Мән шу мәсилә бойичә өз пикримни билдүрмәкчимән.) кәби кириш сөз билән башлиниду.

Көтирилгән мәсилигә бағлиқ **проблемилиқ соал** қоюду. Проблемилиқ соални муһакимә қилиду, **өз мунасивитини әкис әттүридиған**

Проблемилиқ соалға бағлиқ **қариму-қарши пикир** (1-2) кәлтүриду

(Айрим адәмләр .... *дәп һесаплайду, бирақ улар .... чүшәнмәйду /улар ....етибар бәрмәйду.*

Айрим адәмләр .... дәп ейтиду. Мән улар билән келишмәймән. Мән мундақ пикир билән келишмәймән., сәвәви.... ,..... дегән пикирни һазир көпчилик мақуллайду. Шуниңға қаримастин, мән.......дәп

Хуласә қисим

Шу мәсилигә икки хил мунасивәт барлиғи ейтилган 1-абзацқа қайтип, өз көз қарашлириниң тоғрилиғини испатлап, **хуласә ясаш керәк**.

Хуласә қилип,.. Умумән,...Хуласә қилип ейтсақ,..Һәммә мәсилиләрни ейтип өттуқ ,... Сөзүмниң ахирида, ...Һәммисини инавәткә елип ,.. . Мән.... дәп ойлаймән.

Асасий соалға ениқ жавап бериш вә мәсилини һәл қилиш үчүн тәвсийәләр берилиши керәк.

Инсан һаятида яшлиқниң әһмийити қандақ?

Мениң пикримчә,яшлиқ –бу инсанниң күч-қувәткә толған пәллиси. У пүтмәс-түгимәс куч-қувәт, ғәйрәт-шижаәт, журъәт ва қәтъий ирадә мәнбәси. Яшлиқ жиллирида инсанниң ижаткарлиқ паалийити намайән болиду, жәмийәт үчүн йеңидин-йеңи кәшпиятлири пәйда болиду . Бу мавзуда қәләм тәвритиш, мениңчә наһайити муһим вә актуал масилә, чүнки яшлар жәмийәтниң асасий күчи вә келәчәкниң варислиридур. Хош, бүгүнки яшлар өз һаятини немә билан безәватиду? Өмүр, тирикчилик мәзмунини улар қандақ чүшүниду? Яшлиқниң қәдир-қиммитини улар қандақ баһалайду?

Даналар «Яшлиқ –һаятниң гөзәл бир чеғи », дәйду.

Мошу йәрдә мән диққәтни әждалиримизниң һаят йоллириға қаратқум келиду. Буйүк шаиримиз Әлишер Наваий яшлиғидин илим үгинишкә, китапқа меһир бағлиған. Тинимсиз әмгәкләр түпәйли, у жигирмә сәккиз йешида мукәммәл билимләр егиси, мутәпәккүр, әл-жутиға тонулған шаир вә тәжрибилик, инсанпәрвәр дөләт әрбаби дәрижисигә көтирилгән.

Бүгүн өз яшлиғиниң қәдир-қиммитини баһалимайдиған кишиләр жәмийитимиздә учришиду. Өз вақтини керәксиз нарсиләргә сәрип қиливатқан яшлар техи балағәт йешиға йәтмәй туруп, турмушниң қинғир кочилирида адишип жүргәнләр камму? Оғрилиқ, булаңчилиқ, бузуқлуқ нәтижисидә қара торда олтарған , ақивәттә өмриниң бебаһа дамлирини панжирә кәйнидә өткүзүшкә мәһкүм болғанларчу?

Жуқуридики пикирләрни инавәткә алған һалда шуни ейтишим мүмкинки, яшлиқ һәр бир инсанға, йүксәкликкә интилиш, һаятта өзиниң мунасип орнини тепиши үчүн берилидиған чоң имканийәттур. Шундақ екән, биз яшлар вәтинимиз келәчиги бизниң қолимизда екәнлигини һис қилишимиз лазим. Бүгүнки жәмийәттики мәвқә ва мәсъулиятимизни ашуруш үчүн һәр бир дәқиқини ғенимәт билишимиз, қайтмас яшлиқниң қәдир-қиммитини тоғра баһалашимиз керәк.